

УКРАЇНА. ШЛЯХ ДО ЗЦІЛЕННЯ

*Посібник із просування порядку денного «Жінки,
мир, безпека» через роботу з пам'яттю*

Подяки

Посібник «Україна. Шлях до зцілення» підготовлено проєктом «Відродження» Фонду «Партнерство за сильну Україну» (ФПСУ). ФПСУ - це донорська програма, що впроваджується спільними зусиллями українського уряду та кількох країн-партнерів. У рамках програми реалізуються проєкти в деокупованих і прифронтових громадах, а також на національному рівні. Головною метою проєкту «Відродження», що впроваджується Фондом, є збереження стійкості громад в умовах російської агресії.

Авторами цього посібника є Клементін Блато, Аллін Міракян і Шаранджит Пармар. Переклав з англійської Віктор Канівецький. Посібник видано за підтримки Українського інституту національної пам'яті. Автори хотіли б відзначити відданість Інституту просуванню інклюзивних, інноваційних та травмоінформованих підходів до роботи з пам'яттю.

ЗМІСТ

ПОДЯКИ	1
ВСТУП	3
РЕЗЮМЕ	4
ПОДОЛАННЯ «ПРИХОВАНОВОГО» ХАРАКТЕРУ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА	5
ДОРОЖНЯ КАРТА. ЯК ПОЄДНАТИ РОБОТУ З ПАМ'ЯТТЮ ТА ПРОСУВАННЯ ПОРЯДКУ ДЕННОГО «ЖІНКИ, МИР, БЕЗПЕКА»	7
ДОСЛІДЖЕННЯ КОНКРЕТНИХ ПРИКЛАДІВ - КЛЮЧОВІ МОМЕНТИ	9
ДОСЛІДЖЕННЯ КОНКРЕТНИХ ПРИКЛАДІВ - МІЖНАРОДНИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД	10
РЕСУРСИ	17

ВСТУП

Наше розуміння минулого може в значній мірі визначати наш майбутній шлях.

Робота з пам'яттю – це ефективний інструмент сприяння визнанню порушень і вшанування стійкості, а також відновлення справедливості та зміцнення соціальної згуртованості. На базовому рівні вона полягає у комеморації жорстоких злочинів і втрат та винесенні уроків із цих ситуацій. Робота з пам'яттю реалізується через публічні заходи, мистецтво, культуру та може оприявнюватися у вигляді меморіалів, музеїв, місць сумління, особистих історій, якими діляться учасники подій (story-telling), фільмів та незліченної кількості інших форматів.

У посібнику **«Україна. Шлях до зцілення»** показано, як працювати з пам'яттю в інклюзивний спосіб, висвітлюючи досвід усіх категорій населення, що постраждали від минулих і теперішніх воєн і звірств в Україні. На прикладах із українських та іноземних теренів автори демонструють, як через роботу з пам'яттю можна вшановувати стійкість і солідарність, а також досвід різних категорій, зокрема жінок.

Робота з пам'яттю сприяє зціленню та визнанню порушень, тому вона може бути важливою формою символічних репарацій. Висвітлюючи унікальний досвід різних категорій через роботу з пам'яттю, можна також просувати порядок денний «Жінки, мир, безпека» (ЖМБ) в Україні. Український національний План дій щодо ЖМБ, заснований на Резолюції Ради Безпеки ООН 1325, сприяє участі жінок і чоловіків у прийнятті рішень стосовно запобігання та врегулювання конфліктів і відновлення, забезпечуючи при цьому гендерну рівність.

Поєднання роботи з пам'яттю та порядку денного ЖМБ дає потужні можливості для інклюзивного зцілення та відновлення справедливості за допомогою символічних інструментів. У посібнику «Україна. Шлях до зцілення» містяться практичні рекомендації для державних органів, організацій громадянського суспільства (ОГС), місцевих ініціатив і жіночих груп, які працюють у сфері пам'яті та ЖМБ, стосовно розробки та реалізації інклюзивних, партисипативних проєктів меморіалізації, що стануть каталізатором розробки гендерно-чутливих політик і просування цілей гендерної рівності.

Зрештою, посібник має на меті допомогти українцям досягти більшої інклюзивності та партисипативності при роботі з пам'яттю, щоб у ній були представлені всі прошарки суспільства, і це сприяло соціальній солідарності, згуртованості та трансформації.

РЕЗЮМЕ

Інклюзивна політика пам'яті та проєкти меморіалізації можуть допомогти Україні в досягненні цілей порядку денного «Жінки, мир, безпека». Наприклад, через роботу з пам'яттю можна висвітлювати бачення різноманітних категорій населення та їхні історії війни, розвінчуючи при цьому гендерні стереотипи та допомагаючи розбудовувати інклюзивне суспільство. Важливість інклюзивності при роботі з пам'яттю підкреслюється і в методичних рекомендаціях Українського інституту національної пам'яті. Таким чином вшановується досвід різних категорій і різноманітні форми стійкості та спротиву. Реалізація Національного та місцевих планів дій щодо ЖМБ дає унікальну можливість інтегрувати в них інклюзивні підходи до роботи з пам'яттю.

Навіщо інклюзивність при роботі з пам'яттю?

Робота з пам'яттю допомагає формувати в громадах довіру, емпатію та підтримку наступним чином:

- **Репарації.** Завдяки змістовній партисипації та інклюзивному представництву робота з пам'яттю може принести великій групі людей офіційне визнання жорстоких злочинів, а для багатьох стати символічним відшкодуванням.
- **Партисипація.** Через визнання внеску різних категорій під час війни (зокрема жінок) робота з пам'яттю можна зміцнювати солідарність, розвінчувати стереотипи, закріплювати рівність та інклюзивність як спільні цінності.
- **Визначення місцевих потреб.** Визнання досвіду різноманітних груп при роботі з пам'яттю може допомогти привернути увагу до потреб усіх категорій, у тому числі маргіналізованих.

Рекомендовані підходи

Забезпечити інклюзивність і партисипативність при роботі з пам'яттю допоможе:

- **Широке представництво.** Фіксування та поширення історій, у яких перетинаються різні категорії, наприклад, сільські жінки, жінки з інвалідністю, жінки-роми та кримські татари, жінки-військовослужбовців, літні жінки тощо.
- **Орієнтація на громаду та місцева ініціатива.** Розробка травмоінформованих, доступних, партисипативних форм роботи з пам'яттю для формування у громад почуття відповідальності за результат і репрезентації на всіх етапах від створення концепції та реалізації заходів до кінцевого продукту.
- **Різнomanітність практик.** Вивчення різноманітних практик меморіалізації з метою вибору тих форматів, які найбільше сприятимуть зціленню, вшануванню пам'яті та визнанню досвіду всіх членів громади.

ПОДОЛАННЯ «ПРИХОВАНОВОГО» ХАРАКТЕРУ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА

Через роботу з пам'яттю можна працювати з різними порушеннями прав людини. Так, наприклад, підвищуючи обізнаність про стигму навколо сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, можна допомогти громадам краще зрозуміти це явище, а постраждалим – не боятися звертатися по допомогу.

У зв'язку з війною в Україні виникло багато ініціатив із комеморації досвіду війни окремих осіб і громад по всій країні. Цей досвід визначався багатьма факторами: стать, вік, етнічна приналежність, соціально-економічний статус, місце перебування у відповідний момент тощо. Серед людей, які пережили серйозні порушення, є багато постраждалих, чий досвід усе ще не визнаний, у тому числі люди, що стали жертвами сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом (СНПК).

Існує багато доказів використання СНПК російськими військами як військової стратегії, зокрема ще у 2014 році. Після повномасштабного вторгнення у 2022 році зросла кількість таких випадків і розширився спектр категорій постраждалих: жінки та дівчата на окупованих та прифронтових територіях, цивільні особи в місцях несвободи, зокрема чоловіки, яких піддавали зґвалтуванням як формі тортур, і багато інших. СНПК навмисне застосовується для тероризування та приниження населення, руйнування соціальної структури та підривання віри у здатність сімей, громад і держави захистити людей.

При цьому багато постраждалих не хочуть повідомляти про свій досвід, побоюючись соціальної стигми та осуду, а інші не знають, що те, що вони пережили, відноситься до СНПК. Через це не отримують вкрай необхідну їм допомогу.

Інклюзивний підхід до роботи з пам'яттю може допомогти в подоланні соціальної стигми навколо СНПК через:

- підвищення обізнаності про СНПК та сприяння його колективному розумінню;*
- визнання характеру та масштабів різних форм СНПК з метою забезпечення у постраждалих і суспільства в цілому розуміння, що це за явище, і за яких обставин воно відбувається;*
- формування в суспільстві емпатії до постраждалих і надання допомоги в подоланні стигми та самозвинувачення, а також сприяння зціленню.*

ДОРОЖКА

ЯК ПОЄДНАТИ РОБОТУ З ПАМ'ЯТТЮ ТА

Меморіалізація та документування

- Фіксація різноманітного досвіду війни в Україні, в тому числі широкого спектру досвідів жінок і дівчат
- Формування колективної пам'яті, в якій будуть відображені особисті історії, що не вписуються в традиційні наративи, розвінчання гендерних стереотипів, врахування досвіду різних категорій, зокрема жінок
- Вивчення різноманітних практик меморіалізації з метою підбору формату, що найкраще сприятиме зціленню, вшануванню пам'яті та визнанню досвіду всіх членів різноманітної громади (розповідання особистого досвіду (story-telling), мистецькі практики, усна історія).

Інклюзія та партисипація

- Забезпечення належного представництва та партисипації жінок і вразливих груп у практиках меморіалізації та комеморації.
- Розробка травмоінформованих, доступних, партисипативних форматів роботи з пам'яттю, що сприятимуть формуванню в місцевих мешканців почуття відповідальності за результат на всіх етапах від концепції та реалізації до почуття «задоволеності» кінцевим продуктом.

НЯ КАРТА

ПРОСУВАННЯ ПОРЯДКУ ДЕННОГО «ЖІНКИ, МИР, БЕЗПЕКА»

Репарації та правосуддя

- Пам'ятання, оплакування, вшанування спротиву та стійкості усіх категорій, зокрема жінок і дівчат
- Офіційне визнання завданої шкоди та символічні репарації
- Врахування різноманітних наративів при створенні програм репарацій та відновлення.
- Створення для всіх членів громади безпечного простору для пропрацювання травматичного досвіду та скорботи під час війни.

ІНКЛЮЗИВНІ ПІДХОДИ ДО РОБОТИ З ПАМ'ЯТТЮ

1. Забезпечення **партисипативності процесу** роботи з пам'яттю, що саме по собі може сприяти зціленню постраждалих осіб і громад
2. Інтеграція **плюралістичних, інклюзивних, різноманітних** підходів
3. Застосування підходів, у яких враховуються **місцеві культурні та соціальні практики**, з метою забезпечення підтримки заходів меморіалізації місцевим населенням.
4. Використання **різноманітних та адаптивних** підходів до роботи з пам'яттю, що відповідають потребам і уподобанням постраждалих, у тому числі в питаннях безпеки та конфіденційності учасників.
5. Інтеграція в меморіалізаційні заходи елементів, які сприятимуть визнанню досвіду постраждалих і можуть таким чином сприяти **символічному відшкодуванню та зціленню**.
6. Використання заходів меморіалізації для **висвітлення та посилення стійкості громад**.
7. **Об'єднання зусиль** державних установ, організацій громадянського суспільства та місцевих мешканців через роботу з пам'яттю.

Південнокорейські жінки для втіхи: меморіали як фізичні символи опору

Соньосан (Sonyeosang) або Статуя миру – меморіал жінкам для втіхи, встановлений митцями Кім Со Кьоном (Kim Seo-kyung) і Кім Ін Соном (Kim Eun-sung) навпроти посольства Японії в Сеулі.

Під час Другої світової війни та перед нею японська армія захопила в сексуальне рабство сотні тисяч жінок і дівчат, відомих як «жінки для втіхи». Кілька десятиліть потому, коли постраждалі почали ділитися своїми історіями, жіночі організації звернулися до Японії з вимогою про міжнародне визнання та репарації. Але Японія заперечила системний характер цих злочинів та відмовилася визнати відповідальність на державному рівні, вони навіть видалили згадки про жінок для втіхи з підручників історії. У відповідь громадянське суспільство побудувало пам'ятники в Південній Кореї та по всьому світу, зокрема біля посольств Японії, щоб кинути виклик післявоєнному історичному ревізіонізму та створити фізичне нагадування про вчинене державою сексуальне насильство.

Результат. Через відсутність визнання на державному рівні меморіали перетворилися на місце конфлікту наративів. Незважаючи на намагання Японії домогтися їхнього знесення біля меморіалу навпроти посольства Японії в Сеулі щотижня відбуваються протести, учасники яких вимагають вибачення та репарацій. У 2023 році корейський суд зобов'язав Японію виплатити компенсації 16 з небагатьох постраждалих, які ще залишилися в живих, але Японія досі не виконала цю вимогу, і ситуація все ще залишається невирішеною.

Виставка «Артсвіт» у Києві та Дніпрі – синергія мистецтва та меморіалізації

Автори робіт (зліва направо): Ольга Кузюра, Анна Звягінцева, Дар'я Молокоєдова, Даша Чечушкова, Маргарита Половінко.

У співпраці з партнерами, зокрема ГО «Північна культурна столиця» (ПКС), яка займається збиранням усної історії Чернігівщини, та платформою пам'яті «Меморіал», яка працює над написанням некрологів, галерея мистецтв у Дніпрі створила пересувну виставку «Земля під нігтями нагадує мені запечену кров». На цій потужній виставці була представлена добірка робіт художниць, яких надихнули історії реальних жінок із різних частин України. У них демонструється різноманітність їхнього внеску в спротив збройній агресії та акти стійкості.

Результат. На створення робіт, представлених на виставці, Ольгу Кузюру, Kinder Album та інших мисткинь надихнула діяльність партнерських організацій, таких як платформа пам'яті «Меморіал» та ПКС. У творчому діалозі переплелися голоси художниць, людей, чиї історії дали їм натхнення, та діяльність різних дієвців.

Особисті історії жінок та історія Марокко: музеї як місця просвіти

Плакат із виставки Femmes du Maroc (Жінки Марокко).

Музей жінок у Марракеші, перший у своєму роді в Марокко та Північній Африці, служить простором для просвіти, діалогу та мистецтва. Його місія полягає у розвінчанні гендерних стереотипів, висвітленні історії та внеску марокканок, сприянні розширенню прав і можливостей жінок. Колекція музею, розташованого у великому туристичному місті, орієнтована як на національну, так і на міжнародну аудиторію та знайомить відвідувачів із історіями марокканських жінок. У центрі уваги постійної експозиції та тимчасових виставок, які проводяться в музеї, знаходиться роль жінок у мистецтві, літературі, політиці, громадянському активізмі та інших сферах. Це питання аналізується на прикладах із колективної історії та життя знаменитостей, а також менш відомих людей.

Результат. Завдяки цій роботі музей перетворився на унікальний майданчик для вшанування внеску жінок і просування гендерної рівності. Постійна експозиція та тимчасові виставки висвітлюють роль жінок як творців змін і оповідачів особистих історій (storytellers), що сприяє реалізації місії музею з розширення прав і можливостей жінок та посилення їхньої видимості.

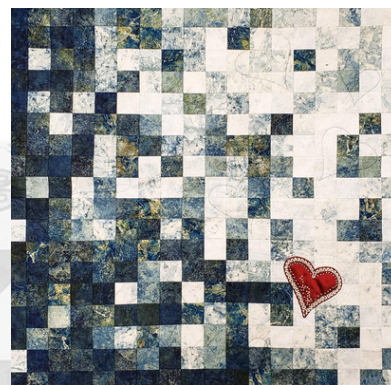
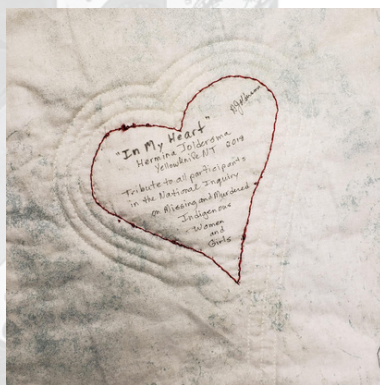
ГО «Асоціація демократичного розвитку» на Чернігівщині: меморіали як простір для громадотворення та зцілення

Висадка кленових алей ГО «Асоціація демократичного розвитку» та місцевими жителями. За QR-кодами доступна інформація про проєкти у трьох громадах.

Після подій зими 2022 року консорціум місцевих організацій на Чернігівщині запустив проєкт меморіалізації у 3 різних громадах із різним досвідом війни (Киїнка, Кіпті, Количівка). Формат меморіалів було визначено шляхом опитування 449 місцевих мешканців. Ініціативні групи працювали з місцевою владою над визначенням місця та підвищенням обізнаності про важливість меморіалізації. З метою забезпечення залученості жінок і дітей до реалізації проєкту та досягнення його результату їм були виділені простори для роботи з їхнім досвідом війни і психологічними травмами, зокрема через арт-терапію, ПЗПСР, лекції та читання для дітей. Паралельно проєктна команда збирала усні історії, брала інтерв'ю та фотографувала місцевих волонтерів. Після обговорень члени громади створили «алеї» та меморіали в стратегічно важливих місцях, де вони стануть простором не лише для скорботи та вшанування пам'яті загиблих, але й прославлення стійкості та відновлення життя в громаді.

Результат. Завдяки інклюзивним консультаціям із зацікавленими сторонами та партисипації місцеві ініціативні групи створили фізичні меморіали, що слугуватимуть місцем пам'яті та громадотворення. Для забезпечення інклюзивності проєкту особливу увагу приділяли залученню жінок і дітей.

У 2015 році Канада розпочала Національне розслідування у справі зниклих безвісти та вбитих корінних жінок і дівчат з метою офіційного визнання гендерного колоніального насильства, наслідком якого стало вбивство чи зникнення безвісти непропорційно більшої кількості корінних жінок і дівчат. Слідчий орган визнав системне невиконання державними органами своїх обов'язків і приніс офіційні вибачення за незабезпечення захисту корінних канадійок. Інноваційність підходу до розслідування полягала в тому, що слідчий орган приймав до розгляду мистецькі свідчення та дані, виражені творчими засобами, як джерело встановлення істини. Завдяки мистецьким засобам комеморації постраждали самостійно вирішували, як ділитися своєю історією, замість того, щоб давати свідчення кілька разів, як передбачає традиційний підхід системи правосуддя. У рамках Національного розслідування було зібрано широкий спектр різних форматів мистецьких свідчень, у тому числі віршів, художніх інсталяцій, традиційних ремісницьких виробів, меморіалів, картин та інших творчих робіт, усі з яких були збережені в цифровому архіві.

14

Музей воєнного дитинства в Києві: міжнародне партнерство та травмоінформовані проєкти меморіалізації

Виставка «Вийти з тіні». На задньому плані - «Рукавиці мого батька», Лоренс, 2008 року народження, Київ.

Спираючись на досвід центральної філії в Сараєво, Музей воєнного дитинства в Україні займається сприянням зціленню через розповідання особистого досвіду (story-telling) і збереження історій дітей, які постраждали від війни. Серед проєктів музею – виставка «З тіні», в якій розкриваються особисті історії через 29 дитячих артефактів, а також проєкт документального театру «Озимі», в якому десять підлітків на сцені представляють і контекстуалізують свій досвід війни. Організація також проводить просвітницьку діяльність та ділиться досвідом роботи з дітьми, допомагаючи дослідникам і громадським організаціям у їхній роботі.

Результат. Спираючись на попередній досвід сараєвської філії, Музей воєнного дитинства дав українським дітям можливість відчувати свою суб'єктність і контекстуалізувати свій досвід через механізми, завдяки яким їх побачили та почули. У рамках співпраці з іншими організаціями над проєктами меморіалізації музей пропагує підхід «не нашкодь».

Книга «Nos vies d'après» (Наші життя після) у Гвінеї: робота з пам'яттю як інструмент визнання та відшкодування

Обкладинка книги «Nos vies d'après» (Наше життя після).

28 вересня 2009 року під час мирної демонстрації в Конакрі проти режиму Муси Дадіса Камари урядовими силами були вчинені серйозні порушення прав людини, в тому числі вбивство 156 осіб, катування, насильницькі зникнення, як мінімум 109 випадків сексуального насильства, зокрема сексуальне рабство та сексуальне каліцтво. Лише в липні 2024 року після тривалої затримки національний суд нарешті засудив 8 виконавців. Тим часом коаліція місцевих і міжнародних організацій, у тому числі груп постраждалих, започаткувала комплексну програму репарацій для жертв на базі зовнішнього фінансування. Зокрема надавалась безкоштовна та доступна психосоціальна підтримка, медичні послуги, фінансові компенсації, було створено центр допомоги постраждалим. Через роботу з пам'яттю постраждалі також отримали символічні репарації: підсилення їхнього голосу в суспільстві, визнання того, що вони пережили, документування їхніх історій. Коаліція також вела адвокаційну роботу з підвищення в порядку денному центральних органів влади пріоритетності питань репарацій і притягнення до відповідальності.

Результат. У зв'язку з відсутністю своєчасного реагування з боку держави критично важливим елементом програми репарацій були розкриття правди (truth telling) та документування, в тому числі внесок постраждалих у створення книги «Nos vies d'après» (Наші життя після), що являє собою збірку історій і фотографій, в яких відображена індивідуальна та колективна стійкість, а також прагнення до визнання досвіду та солідарності. Постраждалі змогли отримати відчуття визнання та справедливості як від самого процесу, так і від публікації книги.

БІБЛІОГРАФІЯ

Бостен Дж., Сканлон Х. (ред.) «Гендер, перехідне правосуддя та меморіальне мистецтво: світові підходи до вшанування пам'яті та мобілізації ресурсів» (Boesten J., Scanlon H., (ed.), Gender, Transitional Justice and Memorial Arts: Global Perspectives on Commemoration and Mobilization) Routledge, 2021.

Бусол К., Ні-Алейн Ф., «Жінки як центральний елемент відновлення справедливості та відбудови України» (2024), Just Security.

Чізмен А., «Усе більше українських жінок виходять на передову» (2024), Foreign Policy.

Чінкін К., Потапова О. «Національні плани дій щодо порядку денного "Жінки, мир, безпека" у Великобританії та Україні» (2023), Дослідницька платформа з питань розбудови миру та вирішення конфліктів.

Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок, «Загальна рекомендація № 33 щодо доступу жінок до правосуддя» (2015), CEDAW/C/GC/33.

Де Варт М., Баудевейнс К., «Дослідження впливу проміжних репаративних заходів Глобального фонду допомоги постраждалим на людей, які пережили сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, у Гвінеї та ДРК» (2023), NSCR.

Східноукраїнський центр громадянських ініціатив, «Жити попри все: розповіді жінки про війну, 2014 та 2022» (2024).

Глобальна ініціатива за справедливість, правду та примирення (GIJTR) «Посилення механізмів притягнення до відповідальності для постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, в Україні» (2024).

Глобальний фонд допомоги постраждалим (GSF) «Репарації для постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом. Брифінг країни – Гвінея».

Гюль Алтінай А., Хосе Контерас М. та інші (ред.) «Мобілізація пам'яті жінками» (Gül Altinay A., José Contreras M. et al (ed.), Women Mobilizing Memory) Columbia University Press, 2019.

Хамбер Б., Палмарі І., «Гендер, меморіалізація та символічні репарації» (Hamber B., Palmary I., 'Gender, Memorialization and Symbolic Reparations') в Рубіо-Марін Р. (ред.) «Гендерні репарації. Демонтаж сексуальних ієрархій і відновлення порушених прав людини» (Rubio-Marin R. (ed.), The Gender of Reparations. Unsettling Sexual Hierarchies While Redressing Human Rights Violations), Cambridge University Press, 2009.

Міжнародний центр перехідного правосуддя «Пам'ять і справедливість. Робота з жорстокими злочинами минулого та порушеннями прав людини» (2008).

Кім, М. Дж. «Репарації для «жінок для втіхи»: феміністська геополітика та зміна гендерних ідеологій у Південній Кореї» (Kim, M. J. 'Reparations for "Comfort Women": Feminist Geopolitics and Changing Gender Ideologies in South Korea'), 2019, Cornell International Affairs Review. 12. 5-43

Ньютон Л., «Японію зобов'язали виплатити компенсацію «жінкам для втіхи»» (2023), BBC.

Офіс Спеціального представника Генерального секретаря з питань сексуального насильства під час конфлікту (OSRSG-SVC), Кабінет Міністрів України «Рамкова програма співробітництва між Урядом України та Організацією Об'єднаних Націй щодо запобігання та протидії сексуальному насильству, пов'язаному з конфліктом» (2022).

Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1544-р «Про затвердження Національного плану дій з виконання Резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир і безпека» на період до 2025 року» (2020).

Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1150-р (2022) «Про внесення змін до розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2020 р. № 1544»

Щербаченко В., Янова Г., Павліченко О. «Невимовний біль. Гендерно зумовлене насильство в зоні конфлікту на сході України» (2017), СЦГІ.

Спеціальний доповідач із питань просування правди, справедливості, відшкодування та гарантій неповторення «Звіт про його глобальне дослідження перехідного правосуддя» (2017), A/HRC/36/50/Add.1

Український інститут національної пам'яті.

Організація Об'єднаних Націй «Керівні вказівки Генерального секретаря. Репарації за сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом» (2014).

